

De katholieke Luther

Lezing gehouden op de forumdag van het Oecumenisch Forum voor Katholiceit op zaterdag 25 november 2017 te Utrecht.

Prof. Dr. Wolfgang Thönissen, Paderborn

Na de vroegtijdige veroordeling van Maarten Luther door de Kerk gold hij niet langer als katholiek. In de ogen van de Kerk bleef Luther door de eeuwen heen een ketter en scheurmaker. Pas aan het einde van de 19^e eeuw begonnen katholieke theologen met een voorzichtige toenadering tot de persoon Luther. Door zorgvuldige historische arbeid slaagden katholieke onderzoekers er in, zich te bevrijden van de gangbare eenzijdige benadering van de reformator en zijn werk. Deze nieuwe interesse voor de geschiedenis van de Reformatie legde de grondslag voor het katholieke Luther-onderzoek in de 20^e eeuw. Van invloed hierop waren Johann Adam Möhlers “Symbolik” (1832) en Ignaz Franz Döllingers “Die Reformation” (1846-48). Beide kerkhistorici maakten de weg vrij voor een objectieve uiteenzetting met de theologische argumenten van de Reformatoren, die het midden hield tussen polemiek en het zoeken naar overeenstemming.

In de wereld van het Duitse Katholicisme leidde dit tot een bezinning op de “Geschiedenis van het Duitse volk sinds het einde van de Middeleeuwen”, zoals de titel luidt van het werk van de katholieke historicus Johannes Janssen. Het nieuwe Duitse rijk, dat na de ondergang van het oude Duitse rijk in 1806 ontstond, was overheersend protestants georiënteerd. De katholieken probeerden door het oprichten van instituten voor historisch onderzoek en door grondige studie van de bronnen, de eenzijdig antiroomse geschiedschrijving te doorbreken en een ander beeld te geven van de tijd vóór en na de Reformatie. De katholieke Luther-studie van de 20^e eeuw is er vervolgens in geslaagd een belangrijke bijdrage te leveren aan de nieuwe visie op Luther binnen de katholieke Kerk.

1. Een nieuwe kijk op Luther

In twee opzichten is dit onderzoek, dat zich uitstreckte over een eeuw, vruchtbaar gebleken. De naam Luther komt weliswaar niet voor in de teksten van het Tweede Vaticaans Concilie, en van een expliciete uiteenzetting met Luthers theologie is geen sprake, - toch kan niet ontkend worden dat het concilie enkele kernpunten van zijn theologie opgepakt en onuitgesproken zich eigen gemaakt heeft. De hoogachting en de verering voor de Heilige Schrift en haar plaats in het leven van de Kerk is een kernpunt van de Constitutie over de Openbaring, “*Dei verbum*”. De Constitutie over de Kerk, “*Lumen gentium*”, onderstreept het algemene priesterschap als fundamentele roeping van alle mensen tot het christen-zijn. Het oecumenisch streven wordt in het decreet over de oecumene, “*Unitatis redintegratio*”, verbonden met de oproep tot vernieuwing van de Kerk. De pastorale Constitutie “*Gaudium et spes*” en de Verklaring over de vrijheid van godsdienst, “*Dignitatis humanae*”, benadrukken de betekenis van vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens tegenover God en de wereld, inclusief de aanvaarding van de vrijheid van godsdienst. Alles te samen genomen, duiden deze opvattingen, die rekening houden met belangrijke thema’s van de theologie van Luther, op de ontwikkeling van een theologie die zich oriënteert op het Woord van God. Elke theologie die zich op het Tweede Vaticaans Concilie baseert, gaat uit van de soevereiniteit van de waarheid en de werkelijkheid van Gods Woord in Jezus Christus. Alle theologische thema’s zal zij op deze grondslag tot ontwikkeling brengen.

Deze onuitgesproken overeenkomst met Luther leidde dan ook tot een nieuwe waardering van zijn katholiciteit, waarbij zijn streven naar hervorming de nodige erkenning kreeg. Deze waardering en erkenning proeven wij vooral uit de woorden van Johannes kardinaal Willebrands en van Paus Johannes Paulus II. Na het Tweede Vaticaans Concilie heeft kardinaal Willebrands met nadruk gewezen op de tendens, die aan het katholieke Luther-onderzoek veel te danken heeft, om “in de plaatsbepalingen van Luther een echt katholieke erfenis terug te vinden, zijn klaarblijkelijke dwalingen terzijde te laten of dusdanig om te vormen dat Luther in zijn geheel in de Rooms-Katholieke continuïteit en katholiciteit kan worden opgenomen.” (1) Van de zijde van de Katholieke Kerk konden zowel “de diepe religiositeit van Luther, die door de hartstochtelijke

vraag naar het eeuwige heil gedreven werd” (2) erkend worden, als zijn opvatting over de rechtvaardiging van de zondige mens, die niet langer als schismatiek werd beschouwd. Paus Benedictus XVI wees, bij gelegenheid van zijn bezoek aan het Augustijnenklooster in Erfurt, september 2011, op de diepe religiositeit van Luther: “Wat hem bezielde, was de vraag naar God, de vraag die de grote hartstocht en de aandrift van zijn leven en van zijn weg geweest is: hoe krijg ik een genadige God? Deze vraag hield hem in zijn greep, hij stond achter heel zijn theologisch zoeken en worstelen. Theologie was voor Luther geen academische kwestie, maar een worsteling met zichzelf, en dat wil zeggen: een worsteling om God, en met God.” (3) De ontdekking van deze beide wezenlijke kenmerken van Luthers persoonlijkheid en van zijn theologie leidde binnen de katholieke theologie tot een nieuwe oecumenische visie op Luther als “getuige van het Evangelie”, zoals vastgelegd is in het gemeenschappelijke document van de commissie voor de lutherse-katholieke dialoog. (4) Op deze wijze zijn Maarten Luther en zijn theologie voor de katholieke theologie tot een geestelijke en theologische uitdaging geworden.

Het is geen geringe prestatie van het katholieke Luther-onderzoek van de 20^e eeuw, de van eeuw tot eeuw bevestigde afweerhouding ten aanzien van Luther overwonnen te hebben, en een nieuwe ontmoeting met de katholieke en reformator Maarten Luther mogelijk te hebben gemaakt. Zij heeft hem tevens bevrijd van de eenzijdige tenlastelegging van de scheuring van de Kerk van het Avondland. Het katholieke Luther-onderzoek, voortgekomen uit de bestrijding van een theologie van afweer van de Reformatie en haar uitgangspunten en gevolgen, heeft deze oecumenische bijdrage van de katholieke theologie voorbereid, die tenslotte is uitgemond in de oecumenische theologie. De Pausen van na het Tweede Vaticaans Concilie hebben op enkele wezenlijke punten de resultaten van het katholieke Luther-onderzoek bevestigd.

2. Een nieuwe hedendaagse katholieke lezing van Luther

De nieuwe benadering van Maarten Luther, zoals deze gedurende de 20^e eeuw binnen de kerken van de Reformatie gestalte kreeg, betekende ook voor de katholieke theologie een aanzet om een nieuwe visie op de reformator te ontwikkelen. Het bood haar tevens de gelegenheid om deel te nemen in de oecumenische bezinning op de uitgangspunten, het verloop en de gevolgen van de Reformatie, waarbij Luther in het middelpunt stond, maar niet alleen hij.

Deze omvangrijke historische studies die Luther en zijn theologie betroffen, leidden tot nieuwe systematische kennis, die de katholieke theologie hebben getransformeerd. Men kan zeggen: de katholieke theologie heeft zich de theologische impulsen van Luther expliciet eigen gemaakt.

I. De oproep tot boetedoening en vernieuwing

“Luthers roep om hervorming van de Kerk was naar zijn oorspronkelijke bedoeling een oproep tot boetedoening en vernieuwing, die in het leven van elk mens zouden moeten plaatsgrijpen.” (5) Dat het leven van elke christen de dagelijkse boetedoening veronderstelt, was de inhoud van Luthers eerste these over de aflaat. Op die manier bracht hij de pastorale uitdaging van het gehele christelijke leven opnieuw voor het voetlicht. Zich te openen voor het Evangelie, zich te richten naar Jezus Christus, Zijn wil te volbrengen, - dat is een christelijke opgave, en Jezus zelf heeft hem aan de zijnen opgedragen. Deze gerichtheid op boetedoening en vernieuwing is van het begin af aan zichtbaar in het streven van Luther naar hervorming van de Kerk. Tot uitdrukking komt zij tenslotte in de leer van de rechtvaardiging: Uit ervaring met het sacrament van de biecht is de leer van de rechtvaardiging gegroeid en tot volle ontplooiing gekomen. Door de belofte van het evangelie (promissio) in het gesproken woord, in dit geval van de absolutie, wordt de zondaar gerechtvaardigd wanneer hij in geloof (fides) dit woord aanvaardt. In dit gebeuren wordt hij door de Heilige Geest tot Christus gebracht en met Hem verbonden.” (6) In deze context komt ook de katholieke theologie van de 20^e eeuw tot een nieuw begrip van de biecht en de boetedoening. Het Tweede Vaticaans Concilie trachtte een aanzet te geven tot een nieuw verstaan van het sacrament van de biecht, en wel vanuit de herontdekking van de verzoening van de zondaar met de Kerk. Dit leidde tot de overweging, de aflaat te beschouwen als een gebeuren dat op het sacrament van de biecht volgt, waardoor de mens opnieuw in de gemeenschap met God geplaatst wordt. Maar het begrip aflaat blijft omstreden. Paus Franciscus heeft de traditionele kerkelijke aflaat een nieuwe wending gegeven. Volgens hem is Gods barmhartigheid zelf de aflaat, die God aan de zondaar schenkt. (7) Een aflaat kan men zich dus niet verwerven, laat staan kopen, - men moet hem willen ontvangen als een geschenk. “Leven in de geest van de aflaat betekent zich aan de barmhartigheid van de Vader toe te vertrouwen, in de zekerheid dat zijn vergeving op het gehele leven van de gelovigen van invloed is” (8) God bevrijdt ons “van alle consequenties van de zonde”. In deze vorm is de aflaat niet langer een werk der vroomheid, maar uitdrukking van Gods barmhartigheid, die de

mens slechts heeft willen te ontvangen. Daaruit volgt de opgave, deze vernieuwing van het leven, die eigenlijk met de aflaat bedoeld is, op een gepaste wijze tot uitdrukking te brengen. Deze zienswijze heeft zich de katholieke theologie reeds in de gemeenschappelijke verklaring over de leer van de rechtvaardiging (1999) eigen gemaakt: “Alleen uit genade in het geloof aan de heilsdaad van Jezus Christus, niet op grond van eigen verdienste, worden wij door God aangenomen en ontvangen wij de Heilige Geest, die onze harten vernieuwt en ons in staat stelt en bemoedigt tot goede werken.” (9) “Alleen... in het geloof”: het betekent dat de mens geheel en al uit de hem reddende genade en barmhartigheid van God leeft, die hij zich moet laten schenken, maar nooit zelf verdienen kan. De mens is aangewezen op Gods genade, uit welke hij de vrijheid voor het leven ontvangt, en vervolgens zelf leven kan.

II. Nieuwe omgang met het verleden: rechtvaardiging

Voor het streven naar vernieuwing door boetedoening en omkeer, vond Luther in kerkelijke en theologische kring in Duitsland en in Rome destijds geen gehoor meer. “Het waren niet Luthers uitleg van het Evangelie en zijn streven naar hervorming op zich, die tot de scheuring van de Kerk geleid hebben, maar de uitwerkingen ervan op het gebied van kerk-zijn, ambt en leergezag.” (10) De kern van de Reformatie was vernieuwing van de Kerk uit haar Bijbelse oorsprong. Op weg naar herstel van de kerkelijke eenheid, is het belangrijk de betekenis van deze kern als christenen gezamenlijk recht te doen, door geduldige theologische arbeid aan de verwerking van de dogmatische tegenstellingen en splitsingen die zijn ontstaan. Daarbij gaat het ook om de vraag, of de kerkelijke besluiten ten aanzien van Luther zelf een revisie of een schuldbekentenis behoeven. Dan gaat het tevens om een zodanig opfrissen van het geheugen, dat gebeurtenissen uit het verleden, die nog altijd ons handelen bepalen en beïnvloeden, op nieuwe wijze beschouwd en gewaardeerd kunnen worden. Paus Johannes Paulus II heeft tot zo’n nieuwe omgang met het verleden opgeroepen, voorafgaand aan de vieringen van het Heilige Jaar 2000. (11) Teruggrijpend op het woord van paus Paulus VI dat de paus zelf waarschijnlijk de grootste hinderpaal is op de weg naar de eenheid der christenen, stelde hij in het kader van het gebed om vergeving dat de trouw van de katholieke kerk aan de apostolische overlevering en het geloof der Vaders in het ambt van de bisschop van Rome gestalte heeft gekregen, “wat voor een groot deel der andere christenen een probleem betekent, verbonden met pijnlijke herinneringen.”(12) Wat in het verleden heeft plaatsgevonden, kan niet meer veranderd worden.

Maar hoe wij met de geschiedenis omgaan, en hoe wij het verleden gedenken, dat kan in de loop van de tijd wel degelijk veranderen. “Terwijl het verleden zelf onveranderlijk is, is de presentie van dat verleden in het heden aan verandering onderhevig.”(13) Daarom hebben christenen van nu gezamenlijk de plicht de geschiedenis opnieuw te vertellen. Alleen dan is er kans, dat de heroverweging van de gevolgen van handelingen uit het verleden tot revisie zal leiden. Dit proces van vernieuwing in omgang met het verleden heeft gestalte gekregen in “Van conflict tot gemeenschap”, de internationale commissie voor de luthers-katholieke dialoog. Paus Franciscus heeft tijdens de viering ter gedachtenis aan de Reformatie, op 31 oktober 2016 in Lund, de uitkomst van meer dan vijftig jaren gemeenschappelijke arbeid aan de heikele thema’s uit de 16^e eeuw, bevestigd. De Reformatie, aldus de paus, heeft ertoe bijgedragen dat de Heilige Schrift in het centrum van de Kerk geplaatst is. Luthers zoektocht naar de barmhartige God heeft de vraag naar de waarachtige relatie tot God aangescherpt. De leer van de rechtvaardiging geeft uitdrukking aan het wezenlijke van het mens-zijn ten overstaan van God. De geloofwaardigheid van de christenen in de wereld neemt toe door hun getuigenis van de barmhartigheid. De mens is altijd aangewezen op Gods genade en barmhartigheid. De verdediging van de waardigheid van ieder individu staat centraal in de dienst van de christenen aan de wereld. Op al deze punten getuigt de boodschap van de paus expliciet van de erfenis van Luther.

III. Reformatie als hervorming

Om de Reformatie te begrijpen, volstaat het niet om de verschijnselen van verval binnen de Kerk aan het einde van de middeleeuwen op te sommen. Zonder twijfel was de Kerk toe aan een hervorming. En ze bezat het vermogen daartoe. Het streven van Luther laat zich heel goed inpassen in de toenmalige situatie van de Kerk. Hij knoopte aan bij het feit dat de Kerk behoefte heeft aan hervorming, dat voor haar hervorming wezenlijk is en dat zij tot hervorming in staat is. Zodoende kunnen alle hervormingsbewegingen binnen de Kerk van de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd betrokken worden bij de beoordeling van de Reformatie. Het woord Reformatie wordt tegenwoordig niet alleen met de scheuring van de westerse Kerk in verband gebracht, maar evenzeer met het inzicht dat de Kerk altijd op vernieuwing en reformatie blijft aangewezen. Hierop heeft het Tweede Vaticaans concilie met nieuwe nadruk gewezen: de Kerk op haar weg door de wereld wordt opgeroepen zich blijvend te hervormen. Katholiciteit als trouw aan de roeping van de Kerk omsluit tevens

de hervorming van de Kerk. In alle eeuwen, tot op heden, was hervorming het legitieme streven van de Kerk. Het wezen ervan wordt door het Tweede Vaticaans concilie, dat hieraan nieuwe ruimte wilde geven, omschreven met de behoefte naar reiniging, boetedoening en vernieuwing. (15) Het verleende een nieuwe betekenis aan het principe van de latere hervormingsbeweging: “Ecclesia semper reformanda”, toen begrepen werd dat deze grondregel ontleend is aan een oude katholieke traditie. Reformatio als wederopbouw volgens het oerbeeld, en renovatio als vernieuwing van het leven van de Kerk uit de geest van het evangelie werden door het concilie uitgelegd als trouw aan de eigen roeping en als dynamiek van de weg van de Kerk door de geschiedenis. (16) “Hervorming betekent aan de waarheid van het evangelie vasthouden en haar steeds zo authentiek mogelijk verkondigen; in de 16^e eeuw leidde dat tot een scheuring van de historische banden van de kerkgemeenschap. Vandaag de dag moet hervorming hand in hand gaan met de wetenschap dat de onderlinge gemeenschap der christenen wezenlijk is voor haar getuigenis onder de volken.”(17) Paus Franciscus heeft door zijn deelname aan het Luthers wereldcongres in Lund zijn visie op het hervormingswerk van Luther expliciet duidelijk gemaakt.

IV. Theologie uit de geest van de Heilige Schrift

Het uitgangspunt van de hervorming was voor Luther de vernieuwing van de theologie uit de geest van de Heilige Schrift. Hierin stemde hij overeen met de humanisten van zijn tijd, in de eerste plaats Erasmus. Luthers streven past geheel in de geestelijke strijd om een nieuwe en adequaat Godsbegrip, dat het intellectuele leven van zijn tijd beheerste. Bij Luther draait het om een nieuw verstaan van het Evangelie, als boodschap van Gods barmhartigheid. Staupitz maakte een begin met de leer, aldus Luther, en hij gaf daarmee aan dat hij voortbouwde op de Augustijnse traditie. (18) Wij weten nu dat daarachter de monastieke theologie van Bernard van Clairvaux staat. “Hoewel Luther zeer kritisch was over de scholastieke theologie, heeft hij toch gedurende twintig jaar theologie bedreven als Augustijner monnik en als zodanig in de traditie van de monastieke theologie...Luthers praktijk van de exegese van de Heilige Schrift als ontmoeting tussen God en de mens, vertoont een duidelijke overeenkomst met de wijze waarop Bernardus de Heilige Schrift verklaarde.”(19) Monastieke theologie als schriftgebonden theologie is een impuls van Bernardus en Luther beide, waarvan de uitwerking nog op zich wachten laat. Ook is het te wensen dat het typische van de monastieke theologie, namelijk haar verbondenheid met-

maar ook haar tegenstelling tot cisterciënzer spiritualiteit en middeleeuwse mystiek, nader uitgewerkt wordt. (20) Het komt erop aan de eigenheid van deze theologie aan het licht te brengen. Niet om de betekenis van de monastieke of mystieke levenswijze voor het theologisch denken gaat het, maar om duidelijk te maken hoe hier de theologie de Heilige Schrift verstaat, namelijk als het woord van het heil, gesproken tot de mens die geheel en al op dit heil is aangewezen. Een dergelijke theologie zou men, Luther indachtig, een applicatieve (toegepaste?) theologie kunnen noemen.

V. Voorbij het confessionalisme

Luther deed voortdurend beroep op een toekomstig concilie, en het appèl daartoe heeft hij telkens weer doen uitgaan. Toen dan uiteindelijk het concilie van Trente bijeengeroepen werd, was het te laat om de wonden te genezen die de geloofsstrijd aan de ene kerkelijke communio had toegebracht. Trente is uitgelopen op een compromis. De besluiten van het concilie legden de grondslag voor de katholieke identiteit in het tijdperk van het confessionalisme. Vanuit het centrum van de Kerk werden de normen van het katholieke leven vastgelegd, want heel het binnenkerkelijk hervormingstreven stond nu in het teken van de bestrijding van het protestantisme. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat het theologisch denken en het kerkelijk handelen na Trente bepaald werden, niet door positieve uitspraken over de leer, maar door de decreten der *canones* van het concilie waarin de valse leer veroordeeld werd. Denken en handelen binnen de Kerk droegen het stempel van de antithese. Men kan dus zeggen dat de katholieke kerk in menig opzicht onder invloed stond van de Reformatie, al was het dan door de noodzaak zich ertegen af te grenzen. Het is het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) geweest, dat erin slaagde het hervormingsstreven van Trente te ontdoen van het confessionalistische keurslijf, en de Reformatie positief te benaderen. Op de vragen die Trente had opgeworpen, probeerde men nu een evenwichtiger antwoord te vinden, waartoe men terugging tot de apostolische overlevering van de Kerk, en te rade ging bij “het nieuwe besef van gemeenschappelijk geloven” (21), dat in de oecumenische beweging leefde. De aangrijpingspunten voor hervorming van de kerk, die door de beide concilies zijn aangereikt, dienen door historisch-kritisch onderzoek binnen de conciliaire en dogmatische hermeneutiek, aan het licht gebracht te worden. (22) Paus Benedictus XVI heeft op het belang hiervan gewezen in een toespraak tot de kardinalen in december 2005: hermeneutiek der hervorming is onontbeerlijk voor de receptie van de concilies. (23)

VI. *Geen nieuwe kerk*

De Reformatie had als doel de vernieuwing van de gehele Kerk uit de Bijbelse oorsprong. De scheuring van de westerse Kerk in de 16^e eeuw kan dus onmogelijk als succes van de van Wittenberg uitgaande hervorming geboekt worden. Te meer daar de Augsburgse Confessie uitdrukkelijk verklaarde aan de eenheid van de Kerk vast te houden en het geloof te belijden van de ene, heilige, katholieke en apostolische Kerk. In de geest van deze belijdenis kon het dus niet gaan om de grondvesting van een nieuwe kerk. Waar het wel om ging, was de vernieuwing van het christelijk geloof in overeenstemming met de traditie van de Kerk en met de Heilige Schrift. (24) We zijn het er tegenwoordig over eens dat de kerkelijke misstanden waarover in de Augsburgse Confessie gesproken wordt, grotendeels zijn opgeheven, dankzij de veranderingen die zich in het leven en de leer van de kerken hebben voltrokken. (25) De kerken bewegen zich vandaag de dag in de richting van gemeenschap. Al is het nog niet zo ver, dat men overeenstemming bereikt heeft over de gemeenschappelijke eucharistie, c.q. het gemeenschappelijk avondmaal, - toch zijn de betrekkingen tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de lutherse kerken niet langer die van een naast-elkaar-gaan, maar van een naar-elkaar-toegroei. (26) De Confessio Augustana van 1530 kan in de katholieke receptie als een document van de hervorming binnen de katholieke Kerk worden verstaan. Dat is de opgave voor het jubileum van de Augustana in het jaar 2030.

Met deze gedachten en overwegingen is een programma van hervorming omlijnd, dat ontstaan is uit de terugblik op Maarten Luther en zijn theologie. In dit kader kan men de katholieke theologie van heden niet meer los zien van de uiteenzetting met de Reformatie van de 16^e eeuw. De scheuring van de westerse Kerk is een gevolg van de Wittenbergse hervorming. Kan aangetoond worden, aan de hand van de uitgangspunten en het verloop van de Reformatie, dat deze scheuring niet de intentie was van de hervormingsbeweging van Luther, dan bestaat er een kans om de eenheid en de gemeenschap van het geloof te herstellen. Maar daarin slaagt men niet wanneer men een willekeurige scheiding maakt tussen de inhoud en de geschiedenis van de hervormingsbeweging. De echte uitdaging voor de oecumene is, om ook de oorzaken en aanleidingen van de scheuring op te nemen in de overeenstemming die men wil bereiken. Dat is het, waartoe een program voor “katholiciteit in hervorming” dient te leiden. (27) Het is een grote uitdaging voor het oecumenisch streven naar

overeenstemming: katholiciteit en hervorming van kerk en verkondiging niet als tegengesteld te zien maar als onlosmakelijk verbonden. Voor de Rooms-Katholieke Kerk betekent deze uitdaging bij uitstek: duidelijk te maken of en hoe het recht op religieuze vrijheid kan worden geïntegreerd met de verkondiging van het Evangelie.

1 J. Willebrands, *Martin Luther und die Reformation aus heutiger Sicht*, in: ders., *Mandatum Unitatis. Beiträge zur Ökumene*, Paderborn 1989 (KKSMI 16), 262-268, hier 264.

2 Ebd., 266.

3 *Apostolische Reise Seiner Heiligkeit Papst Benedikt XVI. nach Berlin, Erfurt und Freiburg, 22.-25. September 2011. Predigten, Ansprachen und Grußworte*, hg. v. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn 2011 (VApS 189), 71.

4 *Martin Luther – Zeuge Jesu Christi. Wort der Gemeinsamen Römisch-katholischen/Evangelisch-lutherischen Kommission anlässlich des 500. Geburtstages Martin Luthers, 1983*, in: *Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsenstexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene, Bd. 2 1982-1990*, hg. u. eingel. v. H. Meyer u.a., Paderborn-Frankfurt a.M. 1992, 444-451.

5 *Papst Johannes Paul II., Predigt im Ökumenischen Gottesdienst im Hohen Dom zu Paderborn am Samstag, den 22. Juni 1996*, in: *Predigten und Ansprachen von Papst Johannes Paul II. bei seinem dritten Pastoralbesuch in Deutschland sowie Begrüßungsworte und Reden, die an den Heiligen Vater gerichtet wurden, 21. bis 23. Juni 1996*, hg. v. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn 1996 (VApS 126), 30-34, hier 32.

6 R. Messner, *Feiern der Umkehr und Versöhnung: Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft. Teil 7/2 Sakramentliche Feiern I/2*, Regensburg 1992, 192.

7 *Misericordiae vultus. Verkündigungsbulle von Papst Franziskus zum Außerordentlichen Jubiläum der Barmherzigkeit, 11. April 2015*, hg. v. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn 2015 (VApS 200), Nr. 22.

8 Ebd.

9 *DwÜ III*, 423.

10 *Wort zum 450. Todesjahr Martin Luthers aus der evangelischen und katholischen Kirche in Thüringen und Sachsen-Anhalt*, in: *ÖR 45 (1996)* 218.

*11 Internationale Theologische Kommission, **Erinnern und Versöhnen. Die Kirche und die Verfehlungen in ihrer Vergangenheit.** Ins Deutsche übertragen und herausgegeben von Gerhard Ludwig Müller, Einsiedeln 2000.*

*12 Enzyklika **UT UNUM SINT** von Papst Johannes Paul II. über den Einsatz für die Ökumene, 25. Mai 1995, hg. v. Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn 1995 (VApS 121), Nr. 88.*

*13 **Vom Konflikt zur Gemeinschaft. Gemeinsames lutherisch-katholisches Reformationsgedenken im Jahr 2017.** Bericht der Lutherisch/Römisch-katholischen Kommission für die Einheit, Leipzig-Paderborn 2013, Nr. 16.*

14 UR 6.

15 LG 8.

16 UR 6.

*17 **Die Apostolizität der Kirche.** Studiendokument der Lutherisch/Römisch-katholischen Kommission für die Einheit, 2006, Nr. 134, in: **Dokumente wachsender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Konsentexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene, Bd. 4 2001-2010,** hg. v. J. Oeldemann u.a., Paderborn-Leipzig 2012, 573*

*18 **So noch in einer Tischrede von 1533: WA.TR 1,245, 12** (Nr. 526).*

*19 **Vom Konflikt zur Gemeinschaft** (Anm. 42), Nr. 99.*

*20 **Ansätze hierzu finden sich bei W.G. Buchmüller, Isaak von Étoile. Monastische Theologie im Dialog mit dem Neo-Platonismus des 12. Jahrhunderts,** Münster 2016 (BGPhMA.NF 80).*

*21 **Die Apostolizität der Kirche,** Nr. 235 (Anm. 42), 606.*

*22 **Eine Hermeneutik in ökumenischer Absicht bietet: W. Thönissen, Dogma und Symbol. Eine ökumenische Hermeneutik,** Freiburg i.Br. 2008.*

*23 **Ansprache von Papst Benedikt XVI. an das Kardinalskollegium und die Mitglieder der Römischen Kurie beim Weihnachtsempfang, 22. Dezember 2005** (VApS 172) 10ff.*

*24 **Alle unter einem Christus,** Nr. 10 (Anm. 16), 325.*

*25 **Ebd.,** Nr. 19 (Anm. 16), 326f.*

26 K. Koch, Auf dem Weg zur Kirchengemeinschaft. Welche Chance hat eine gemeinsame Erklärung zu Kirche, Eucharistie und Amt?, in: Cath(M) 69 (2015) 77-94.

27 W. Thönissen/J. Freitag/A. Sander (Hrsg.), Luther: Katholizität und Reform. Wurzeln – Wege – Wirkungen, Paderborn-Leipzig 2016.